

УДК 159.9.075

ЗНАЧЕННЯ РЕФЛЕКСІЇ ДЛЯ ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНОЇ СФЕРИ

Подкоритова Л.О., к. психол. н.,
доцент кафедри практичної психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

У статті представлено теоретичне узагальнення наукових праць щодо значення рефлексії для професійного розвитку фахівців соціономічної сфери. Визначено основні аспекти дослідження рефлексії у контексті професійного розвитку. Виокремлено когнітивну, регулятивну та формувальну функції рефлексії у контексті професійного розвитку.

Ключові слова: рефлексія, рефлексивний, професійний розвиток, професійна рефлексія, фахівець соціономічної сфери.

В статье представлено теоретическое обобщение научных работ относительно значения рефлексии для профессионального развития специалистов социономической сферы. Определены основные аспекты исследования рефлексии в контексте профессионального развития. Выделены когнитивная, регулятивная и формирующая функции рефлексии в контексте профессионального развития.

Ключевые слова: рефлексия, рефлексивный, профессиональное развитие, профессиональная рефлексия, специалист социономической сферы.

Podkorytova L.O. IMPORTANCE OF REFLECTION TO SOCIONOMIC SPHERE EXPERTS' PROFESSIONAL DEVELOPMENT

The article presents the theoretical summary of scientific works on importance of reflection to socionomic sphere experts' professional development. The main aspects of reflection issues in the context of professional development have been determined. Cognitive, regulatory and formative functions of reflection in the context of professional development have been determined.

Key words: reflection, reflective, professional development, professional reflection, socionomic sphere experts.

Постановка проблеми. Аналіз наукових праць, присвячених рефлексії, виявив, що досліджуваний феномен часто вивчають у зв'язку із професійним розвитком фахівців різного профілю. При цьому науковці акцентують увагу на тому, що рефлексія є важливою для професійного розвитку майбутніх фахівців, особливо тих, що мають працювати з людьми, зокрема це актуально для майбутніх педагогів і психологів. Аналіз досліджень, спрямованих на вивчення професійного розвитку, виявив у їх контексті часте використання слів «рефлексія», «рефлексивність», «рефлексивний». Так, є доцільним узагальнення визначених зв'язків між рефлексією і професійним розвитком.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення рефлексії є одним із найбільш розроблених напрямів досліджень. Це поняття було і є предметом наукових інтересів багатьох учених, зокрема таких як Г. Андреева, К. Абульханова-Славська, І. Бех, М. Боришевський, А. Брушлинський, І. Васильєв, Л. Виготський, А. Карпов, Т. Комар, О. Леонтьєв, С. Максименко, О. Матюшкін, Н. Михальченко, Л. Найдьонова, С. Степанов, І. Семенов, Г. Щедровицький та багатьох інших.

Вивчення різних аспектів рефлексії у контексті професійного розвитку майбутніх і сучасних фахівців знаходимо у працях Ю. Галімова, О. Мирошник, А. Яновського (педагоги); С. Балаби, О. Кулешової, О. Гріньової, А. Курлат, В. Чернобровкін (майбутні педагоги); Н. Антонової і Г. Поповської, Л. Гапоненко, А. Іващенко, Г. Мазилової, З. Огороднійчук, О. Дубовик, Ю. Шапошнікової (майбутні психологи); О. Гант (спортсмени); Г. Горбань (менеджери); В. Демський, І. Клименко (майбутні офіцери).

Попри те, що всі науковці підкреслюють значущість рефлексії для професійного розвитку різних фахівців, узагальнення основних наукових акцентів у цих дослідженнях є актуальним.

Постановка завдання. Мета статті – здійснити теоретичне узагальнення щодо значення рефлексії для професійного розвитку фахівців соціономічної сфери.

Методи дослідження: аналіз, узагальнення і систематизація.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як зазначалось вище, поняття «рефлексія» є часто вживаним у контексті праць, присвячених професійному розвитку фахівців різних сфер, переважно соціономічних, а саме педагогів і психологів.

У назвах і текстах таких публікацій рефлексія найчастіше визначається через категорію «механізм», однак має місце і використання таких слів, як «умова», «передумова», «чинник», «детермінанта», «складник» та ін. У тексті статей теоретично та емпірично обґрунтовується значущість указанного феномена для професійного розвитку. Аналіз цих праць можливо здійснювати за такими напрямками: фахове спрямування, місце у структурі професіоналізму та пов'язаність з іншими професійно значущими феноменами. У статті спробуємо сумістити ці напрями.

Про *фахове спрямування* наукових праць, присвячених рефлексії у контексті професійного розвитку, ми вже зазначали в аналізі останніх досліджень і публікацій. Наголосимо лише на тому, що більшість цих публікацій присвячена рефлексії педагогів, або педагогічній рефлексії; дещо менше – рефлексії психологів; значення рефлексії для професійного розвитку інших фахівців досліджено в поодиноких працях, зокрема це публікації, присвячені військовим, менеджерам, спортсменам. При цьому розглядають рефлексію не лише професійну, а й особистісну, міжособистісну, інтелектуальну. Так, постають зв'язки рефлексії із професіоналізмом особистості загалом та іншими професійно значущими феноменами.

Місце рефлексії у структурі професіоналізму та пов'язаність з іншими професійно значущими феноменами. А. Курлат [10], узагальнюючи наукові погляди на рефлексію, зокрема педагогічну, визначає такі її розуміння: компонент підготовки до здійснення педагогічної діяльності (В. Сластенін); професійна якість, що стимулює, розвиває і збагачує діяльність (Б. Вульф); педагогічне уміння (А. Реан) тощо. І. Пододіменко [14] зазначає, що у світовій науковій спільноті рефлексію розглядають як один із механізмів саморегуляції викладача (С. Брукфільд, Д. Древал, Дж. Перді, Р. Стекмен та ін.); як здатність займатися самоаналізом, здатність до критичного переосмислення власного досвіду (Дж. Деві) тощо.

Також виявлено, що рефлексія важлива для засвоєння професійних знань, розвитку професійного мислення (Г. Горбань, І. Клименко, Ю. Шапошникова); для формування професійної ідентичності (Г. Мазилова); є основою для оволодіння навичками професійного спілкування (Л. Гапоненко, В. Демський); пов'язана із психологічним здоров'ям фахівця (О. Гант) та його успішністю (С. Балаба); значуща для високого рівня професіоналізму і компетентності загалом (А. Іващенко, Д. Шон, А. Яновський). Проілюструємо це деякими публікаціями.

Рефлексія та оволодіння її механізмами постають як важлива умова засвоєння професійних знань. Про це, наприклад, зазначає Ю. Шапошникова. Дослідниця вказує на необхідність переходу від засвоєння теоретичних знань до вироблення нових, вже професійно зорієнтованих, способів мислення, формування власного способу «занурення» у професію через оволодіння техніками рефлексії, розуміння, комунікації та вироблення власної моделі професійної діяльності [15, с. 449].

І. Клименко, вивчаючи взаємозв'язки когнітивно-поведінкових стратегій подолання з елементами особистісної рефлексивності курсантів, які навчаються в умовах психологічного супроводу, зазначає, що рефлексія передбачає вивчення вже виконаних робіт для фіксації її результатів і підвищення надалі її ефективності. Він зауважує, що аби регулятивна активність, яка включає в себе інформацію, оформилася у виглядів знання, необхідно актуалізувати рефлексивні процеси, а самі знання визначає як рефлексивно оформлений зміст ціннісно-сислової сфери людини [8, с. 74].

Г. Горбань зауважує значущість розвитку рефлексивного мислення для менеджерів, визначаючи його як позаситуативне. Для такого мислення характерним є «зменшення потреби у зовнішній допомозі, сформованість високого рівня самоаналізу, здібності до активізації власних можливостей, розвиненість критичності погляду на власні дії» [5, с. 85].

Значення рефлексії для професійного розвитку доводиться і через негативні наслідки її низького розвитку. Так, Г. Мазилова, провівши теоретичне та емпіричне дослідження, показала, що через недостатню рефлексію і несформоване почуття власної ідентичності у студентів часто виникають кризи. При цьому її дані співпадають із дослідженнями Т. Буякас, Н. Іванової, дослідженнями Ярославського педагогічного університету (Росія) і Белостокського університету (Польща), де було виявлено, що в умовах кризи ідентичності індивід ніби тікає від необхідності ототожнення себе із групами і більше орієнтується на свої особові якості. Спостерігається явна тенденція зростання показників рефлексії [11, с. 317]. Таким чином, авторка робить висновок про те, що «формування здатності рефлексувати зміни <...> в напрямі власного розвитку і конструювати на цій основі свою ідентичність, формувати власну систему цінностей у край важливо у процесі навчання у вузі, освоєння професії та подолання кризи ідентичності» [11, с. 319].

Тут необхідно зауважити, що в інших наукових публікаціях, навіть не пов'язаних із професійним розвитком, наприклад Г. Меднікова [12], М. Орал [13] та ін., *рефлексія часто постає як детермінанта ідентичності.*

Зв'язок рефлексії із психологічним здоров'ям і самопочуттям фахівців виявлено у працях Л. Гапоненко й О. Гант. Так, Л. Гапоненко у своїх дослідженнях встановила, що студент із дисфункціональними думками не є рефлексивним [4, с. 43].

Рефлексія постає і як *компонент інших комплексних утворень, важливих для професійного розвитку.* Наприклад, Н. Антонова і Г. Поповська, провівши аналіз наукової літератури щодо соціально-психологічної компетентності психолога, визначили, що її важливими компонентами є рефлексія і здатність до рефлексії [1, с. 36, 38]. І. Шпичко серед функцій соціальної компетентності майбутнього фахівця визначає рефлексивну, яка спрямована на самоаналіз і самооцінку дій та вчинків [16].

Рефлексія є важливою для формування професійного спілкування. Так, Л. Гапоненко вивчає рефлексивне спілкування у професійній взаємодії студентів-психологів. Здійснивши аналіз наукових праць інших авторів, дослідниця визначає таку узагальнену структуру рефлексивного спілкування: 1) рефлексивне мислення; 2) рефлексивна свідомість; 3) трансформація імпліцитних психічних функцій в експліцитні [4, с. 43].

В. Демський [6], досліджуючи процес підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників, визначає рефлексію як інструментарій оброблення результатів спілкування між офіцерами-прикордонниками. Він також зазначає її значущість для управлінської діяльності та вказує на те, що процеси розвитку рефлексії, необхідні особистості в підготовці до професійної діяльності, важливі так само, як і під час її виконання.

У багатьох розвідках рефлексія описується як важлива умова високого професіоналізму та професійної успішності. Так, А. Іващенко, досліджуючи професійну рефлексію майбутніх психологів, наводить думку Д. Шона про те, що рефлексія стає показником високого рівня професіоналізму, для якого властивими є обдуманість та гуманістичність [7, с. 116–117].

Позитивний вплив рефлексії на якість професіоналізму вчителя досліджує А. Яновський [17]. Він визначає рефлексію як необхідну якість практичного мислення вчителя, що проявляється у застосуванні знань загального до конкретних ситуацій дійсності. Автор вважає, що рефлексія є необхідним складником умінь учителя, яка дозволяє

саморозвиватися, самовдосконалюватися, виправляти помилки і, головне, їх визначати.

С. Балаба зазначає, що успішний вчитель володіє здатністю до рефлексії [2, с. 30], а ефективність розвитку професійної успішності вчителя може бути підвищена, якщо він буде пов'язаний із розвитком професійної рефлексії.

Ю. Галімов визначає педагогічну рефлексію як механізм попередження негативних очікувань викладача щодо результатів навчальної діяльності [3]. Для уникнення деформуючих прогностичних очікувань викладачів самі вони мають: розвивати свої рефлексивно-аналітичні здібності для удосконалення навчально-виховного процесу; постійно переглядати свої переконання та цінності, від котрих залежить їхній рівень очікувань; усвідомлювати той факт, що вони несуть відповідальність за вплив, який можуть мати їхні деформуючі прогностичні очікування на успішність навчальної діяльності курсантів; переглядати свою практичну діяльність; вважати навчання експериментом і контролювати результати своєї праці. Автор зазначає, що критична рефлексія не обов'язково повинна мати негативне спрямування – нею передбачається, що викладачі мають щонайменше усвідомлювати свої системи переконань і постійно слідкувати за тим, наскільки дії віддзеркалюють ті переконання та узгоджуються з ними.

Щодо «критичності рефлексії» у контексті професійної діяльності педагога цікаво навести спостереження О. Кулешової. Досліджуючи методологічну рефлексію, авторка визначає, що тривалий час рефлексивний компонент у науково-дослідницькій роботі та педагогічній практиці достатньо не використовувався, зокрема через думку, що рефлексія сприяє зайвій критичності та відволікає від рішення важливих педагогічних завдань (пов'язаних переважно з інтенсифікацією праці педагога та учня) [9]. Дослідниця визначає методологічну рефлексію як важливу для професіоналізму вчителя.

І. Пододіменко [14] докладно досліджує значення рефлексії для формування професійної компетентності викладача іноземних мов. Авторка вважає, що рефлексія сприяє свідомому виконанню професійної діяльності, допомагає педагогу проявляти більшу гнучкість, краще аналізувати набутий досвід, робити висновки і будувати плани на майбутнє, більш ефективно враховувати реальні комунікативні потреби і психологічні особливості студентів тощо. Дослідниця також говорить про низку рефлексивних умінь

викладача: уміння здійснювати навчальну діяльність стосовно категорії часу; уміння враховувати у професійній педагогічній діяльності власні індивідуально-психологічні особливості; адекватно оцінювати себе (особистісні рефлексивні вміння); уміння змінювати уявлення про іншу людину на більш адекватні для конкретної ситуації (комунікативні рефлексивні вміння); знання про рольову структуру діяльності й уміння співпрацювати (за О. Мирошник).

Отже, рефлексія постає як важлива умова розвитку професіоналізму та професійної компетентності. При цьому можна виокремити такі її функції у контексті професійного розвитку фахівця соціономічної сфери:

1) *когнітивна функція*: рефлексія сприяє засвоєнню професійних знань, формуванню професійного мислення, зокрема його критичності, позаситуативності, аналітичності, гнучкості, прогностичності тощо; є одним із центральних механізмів самопізнання;

2) *регулятивна функція*: рефлексія є одним із механізмів саморегуляції фахівця, зокрема у процесі міжособистісної взаємодії; попереджує негативні очікування, допомагає контролювати результати своєї діяльності; сприяє психологічному здоров'ю тощо;

3) *формувальна функція*: рефлексія пов'язана зі становленням особистісної і професійної ідентичності та самооцінки; сприяє формуванню свідомого ставлення до професійної діяльності.

Загалом рефлексія спонукає до саморозвитку і самовдосконалення.

Зауважимо, що у цій публікації представлені проміжні результати нашого дослідження, які надалі будуть уточнюватися і перевірятися.

Висновки із проведеного дослідження. Виходячи з вищезазначеного, можна зробити такі висновки:

1. Визначено, що рефлексія є широко досліджуваною у контексті праць щодо професійного розвитку. При цьому найбільш досліджуваною є педагогічна рефлексія. Значна кількість праць присвячена також професійній рефлексії психологів; дещо менше – професійній рефлексії інших фахівців, а саме менеджерів, військових, спортсменів. Незалежно від професійного спрямування досліджень, науковці визначають рефлексію як важливий механізм і/або умову професійного розвитку.

2. Виявлено, що рефлексія сприяє розвитку професіоналізму та успішності фахівця, постає як компонент його компетентності: є важливою умовою засвоєння професійних знань і формування профе-

сійного мислення; впливає на вироблення професійної ідентичності і разом із нею – на психологічне здоров'я фахівця; є важливою для формування професійного спілкування і здійснення професійної діяльності. Рефлексія впливає на формування таких професійно значущих якостей, як гнучкість, аналітичність, критичність, комунікативність та ін., тісно пов'язана із саморегуляцією, самоаналізом, самооцінкою.

3. Виокремлено такі функції рефлексії у контексті професійного розвитку: когнітивна (сприяє набуттю професійних знань, формуванню професійного мислення, є одним із центральних механізмів самопізнання); регулятивна (пов'язана зі здатністю до саморегуляції і самоконтролю); формувальна (впливає на вироблення професійно важливих якостей і умінь).

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі вбачаються в уточненні змісту функцій рефлексії у контексті професійного розвитку; визначенні й описі провідних рефлексивних механізмів для професійного розвитку фахівців соціономічної сфери.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонова Н. Соціально-психологічна компетентність як основа психологічної готовності діяльності психолога / Н. Антонова, Г. Поповська // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. – К. ; Миколаїв : ТОВ «Фірма «Ліон», 2009. – Т. 7 : Екологічна психологія. – Вип. 18 : Психологія освітнього простору. – С. 35–43.
2. Балаба С. Умови розвитку професійної успішності учителя / С. Балаба // Успішність особистості: потенціал та обмеження : тези доповідей Міжн. наук.-практ. конф. (м. Київ, 18 березня 2010 р.) / за ред. М. Смусон, Л. Зінченко. – К., 2010. – С. 29–31.
3. Галімов Ю. Педагогічна рефлексія як механізм попередження негативних очікувань викладача щодо результатів навчальної діяльності / Ю. Галімов // Матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Сучасні тенденції та перспективи розвитку освіти і науки у вищих навчальних закладах України» (12 травня 2006 р.). – Хмельницький : Вид-во Нац. академії НД-ПСУ, 2006. – С. 90–91.
4. Гапоненко Л. Емпіричне дослідження рефлексивного спілкування в розвитку рольової поведінки студента-психолога / Л. Гапоненко // Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців : матер. II Міжн. наук.-практ. конф. (17 листопада 2016 р.) / за ред. Л. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Медбори-2006, 2016. – С. 42–45.
5. Горбань Г. Соціально-психологічні умови формування рефлексивного мислення менеджерів під час навчання / Г. Горбань // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. / за ред. С. Максименка. – К. ; Миколаїв : ТОВ «Фірма «Ліон», 2009. – Т. 7 : Екологічна психологія. – Вип. 18 : Психологія освітнього простору. – С. 84–86.

6. Демський В. Психологічні аспекти розвитку професійної рефлексії майбутнього офіцера-прикордонника / В. Демський // *Матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Сучасні тенденції та перспективи розвитку освіти і науки у вищих навчальних закладах України»* (12 травня 2006 р.). – Хмельницький : Вид-во Нац. академії НДПСУ, 2006. – С. 106.
7. Івашенко А. Поняття «професійна рефлексія» та її значущість у практичній діяльності майбутнього психолога / А. Івашенко // *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка*. – 2015. – № 128. – С. 116–120 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://visnyk.chnpu.edu.ua/?wpfb_dl=2457.
8. Клименко І. Взаємозв'язки когнітивно-поведінкових стратегій подолання зі складовими частинами особистісної рефлексивності курсантів, які навчаються в умовах психологічного супроводу / І. Клименко // *Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць*. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2016. – Т. 10 : Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 29. – С. 72–83.
9. Кулешова О. Проблема розвитку методологічної рефлексії у студентів педагогічних спеціальностей / О. Кулешова // *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Формування професіоналізму майбутнього фахівця в контексті вимог Болонського процесу»* (м. Одеса, 22–23 травня 2008 р.). – О. : ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2008. – С. 32–35.
10. Курлат А. Педагогическая рефлексия как компонент подготовки будущего педагога к реализации преемственности дошкольного и начального школьного образования / А. Курлат // *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Формування професіоналізму майбутнього фахівця в контексті вимог Болонського процесу»* (м. Одеса, 22–23 травня 2008 р.). – О. : ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2008. – С. 157–158.
11. Мазилова Г. Деякі проблеми кризи професійної ідентичності студентів-психологів / Г. Мазилова // *Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. / за ред. С. Максименка*. – К. ; Миколаїв : ТОВ «Фірма «Іліон», 2009. – Т. 7 : Екологічна психологія. – Вип. 18 : Психологія освітнього простору. – С. 311–320.
12. Меднікова Г. Ідентичність як механізм генезису та функціонування самосвідомості особистості / Г. Меднікова // *Проблеми загальної і педагогічної психології : зб. наук. праць / за ред. С. Максименка*. – К., 2007. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 258–264.
13. Орап М. Рефлексія мовленнєвої діяльності молодших школярів як детермінанта розвитку соціальної ідентичності / М. Орап // *Проблеми загальної і педагогічної психології : зб. наук. праць / за ред. С. Максименка*. – К., 2007. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 308–315.
14. Пододіменко І. Педагогічна рефлексія у контексті неперервного професійного розвитку викладачів іноземних мов / І. Пододіменко // *Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців : тези доповідей Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 20–21 квітня 2016 р.) / ред. колегія Є. Потапчук (голов. ред.), Т. Левицька, Л. Подкоритова, В. Гаврилькевич, О. Варгата*. – Хмельницький : ХНУ, 2016. – С. 95–97.
15. Шапошникова Ю. Розвиток рефлексивної сфери студентів-психологів / Ю. Шапошникова // *Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. / за ред. С. Максименка*. – К. ; Миколаїв : ТОВ «Фірма «Іліон», 2009. – Т. 7 : Екологічна психологія. – Вип. 18 : Психологія освітнього простору. – С. 449–452.
16. Шпичко І. Сутність поняття «соціальна компетентність майбутнього фахівця» / І. Шпичко // *Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців : матер. II Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю (м. Хмельницький, 24–25 квітня 2014 р.) / ред. кол. Є. Потапчук (голов. ред.), О. Кулешова, Л. Подкоритова, В. Гаврилькевич, Л. Параскевич*. – Хмельницький : ХНУ, 2014. – С. 130–132.
17. Яновский А. Развитие рефлексии педагога как педагогическое условие / А. Яновский // *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Формування професіоналізму майбутнього фахівця в контексті вимог Болонського процесу»* (м. Одеса, 22–23 травня 2008р.). – О. : ОНУ імені І.І. Мечникова, 2008. – С. 175–178.